

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԿԱՄԱՎՈՐԱԳՐՈՒՄԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԳԵՈՆԻՆ

1916 թ. աշնանը ֆրանսիական իշխանությունները, երկարատև քննարկումներից հետո, որոշեցին Կիպրոսում կազմավորել Արևելյան լեգեոն, որի մեջ ընդգրկվելու էին հայ և սիրիացի կամավորներ: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ 1916 թ. մայիսին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով պատերազմից հետո Ֆրանսիային էին անցնելու Օսմանյան կայսրությանը պատկանող Լիբանանը, Սիրիան, Կիլիկիան, Խարբեռդի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի նահանգները¹: Արևելքում աննշան ուժեր ունեցող Ֆրանսիայի համար անհրաժեշտություն էր, իր դրոշի ներքո մարտնչող հայերից, սիրիացիներից ու լիբանանցիներից ստեղծել կամավորական բանակ: Տեղի ժողովուրդների զինվորագրումը ֆրանսիական հրամանատարական կազմ ունեցող ազգային զորամասի մեջ, բացի ռազմական ներուժն օգտագործելուց, հնարավորություն էր տալիս Ֆրանսիայի քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունը տարածել նրանց միջավայրում: Հայերին ռզնորում էր թուրքերի դեմ մարտնչելու և ֆրանսիական հովանու ներքո լայն ինքնավարություն ձեռք բերելու հնարավորությունը:

Ֆրանսիացի դիվանագետ Ժորժ Պիկոն և բրիտանացի՝ Մարկ Սայքսը հայկական զորամաս կազմավորելու համար Լոնդոնում 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին համաձայնության եկան

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 384-385:

Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի հետ²: Նախատեսվում էր հայկական զինուժն օգտագործել Կիլիկիան ազատագրելու համար:

Արևելյան լեզեոնի կազմավորումը հանձնարարվեց փոխգնդապետ Լուի Ռոմիոյին: Վերջինս Եգիպտոսում մեծ աջակցության հանդիպեց հայկական բոլոր կառույցների կողմից: Լեզեոնի առաջին գումարտակը նախատեսվում էր կազմավորել մուսալեոցի և եգիպտահայ կամավորներից: Ի տարբերություն հայերի՝ կամավորագրվել ցանկացող սիրիացիների թիվը փոքր էր³:

Ինչպես հայտնի է, Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո ավելի քան 4.000 հայեր ապաստան էին գտել Եգիպտոսում: Պորտ Սալիդում՝ Սուեզի ջրանցքի ափին, մուսալեոցիների համար ստեղծվել էր վրանավան: Հերոս լեռնականները բազմիցս դիմել էին ֆրանսիական և բրիտանական իշխանություններին, որպեսզի իրենց հնարավորություն տրվի կովելու թուրքերի դեմ⁴: Պետք է նշել, որ այդ դիմումները, ի վերջո, պատճառ դարձան, որ ստեղծվի Հայկական կամ Արևելյան լեզեոնը:

Լ. Ռոմիոյի պահանջով երրորդ կարգի թարգմանիչ սպա Ժերպիանիոնը մանրամասն վիճակագրություն անցկացրեց Պորտ Սալիդում և առաձնագրույց ունեցավ մուսալեոցի տղամարդկանց հետ: Ըստ այդմ՝ զինծառայության համար պիտանի ճանաչվեցին 450 մարդ. 70-ը՝ 16-17 տարեկան, 300-ը՝ 18-35 տա-

² Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, p. 393-397.

³ Պեյլերյան Ա., Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հ. 1, Երևան, 2005, էջ 369:

⁴ Պողոսյան Ս., Կիլիկիան ազատագրելու ծրագրերը 1915 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, թիվ 2, էջ 13-21:

րեկան, 80-ը՝ 35 տարեկանից բարձր: Մոտ 100-120 տղամարդկանց, որոնք վիրավորվել կամ հիվանդ էին և պիտանի չէին շարային ծառայության համար, Լ. Ռոմիոն նախատեսում էր օգտագործել Կիպրոսում ճամբարի կառուցման և թիկունքային աշխատանքների համար: 18-35 տարեկան բոլոր 300 հայերը նախկինում զինվորական պատրաստություն էին ստացել ֆրանսիացիների կողմից: Այս ցուցակագրվածներին կարող էին միանալ նաև այն մուսալեոցիները, որոնք աշխատելու համար ճամբարից հեռացել էին Եգիպտոսի այլ քաղաքներ: Հայրենի հողի համար կովելու գաղափարը չափազանց բարձր բարոյահոգեբանական մթնոլորտ էր ստեղծել հայերի մոտ: Լ. Ռոմիոն վստահ էր, որ չպետք է հայերին երկար ժամանակ անգործության մատնել, որպեսզի նրանք չվհատվեն: Նա համոզված էր, որ միայն մուսալեոցիները բավարար կլինեն, եթե իրենք ցանկանան անկանոն զորամաս ստեղծել՝ Ալեքսանդրետում դիվերսիոն գործողություններ իրականացնելու համար: Իսկ եթե Ֆրանսիան ավելի մեծ ու հեռահար նպատակ ունի՝ համագործակցություն հայ և սիրիացի ղեկավարների հետ, ազդեցության տարածում այդ ժողովուրդների վրա, ապա՝ Լ. Ռոմիոն կարծում էր, որ պետք է հայերից ու սիրիացիներից ստեղծել լուրջ ռազմական կառույց, որի համար անհրաժեշտ է երկարատև և շարունակական աշխատանք կատարել⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Լ. Ռոմիոն վճռական էր տրամադրված և իրեն վստահված գործին վերաբերվում էր ամենայն պատասխանատվությամբ: Փաստորեն, միայն մուսալեոցիները պատրաստ էին տրամադրելու 600 կամավոր: Մուսալեոցի բոլոր

⁵ Պեյլերյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 372-376:

տղամարդիկ առանց խտրականության պատրաստակամություն հայտնեցին կովելու ատելի թուրքերի դեմ:

Դեռևս 1915 թ. աշնանից ֆրանսիացի ծովայինները սկսել էին մարզել մուսալեոցի երիտասարդներին՝ Կիլիկիայում դիվերսիոն գործողությունների ուղարկելու համար, սակայն հետագայում այդ նախագծից հրաժարվեցին: 1916 թ. ամռանը այդ հայ մարտիկները պարեկային ծառայություն էին կատարում Միջերկրականի կղզիներում: Մուսա լեռան հերոսամարտի կազմակերպիչներից Եսայի Յադուբյանի գլխավորությամբ մի խումբ կամավորներ տեղակայվել էին Կիլիկիայի ափերից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա գտնվող մի ամայի կղզում: Նրանց դեկավարում էր ֆրանսիական բանակի հայազգի ծովային սպա Շառլ-Տիրան Թեքեյանը: Այստեղ նրանք առանձին էին, ռազմականի հետ հաղորդակցություն չունեին և պետք է թշնամու հարձակման դեպքում ինքնուրույն պաշտպանվեին: Նրանց սնունդ էր բերում հունական «Ագիատիկ» առագաստանավը, որը գալիս էր 15 օրը մեկ, երբեմն էլ՝ ավելի ուշ: Ջրի պակասը լրացնելու համար հայ մարտիկները ստիպված էին, իրենց կյանքը վտանգելով, գիշերով նավել հանդիպակաց ափը և այնտեղ գտնվող ձորակի աղբյուրից ջուր վերցնել: Նրանք ապրում էին կղզու քարայրներում, իսկ գիշերները դիմի նվազակցությամբ կատարում էին ազգային երգեր, որը միշտ բարձր էր պահում նրանց մարտական ոգին ու եռանդը: Հայ մարտիկները կղզուց հետևում էին թշնամու քայլերին, նրանց նավերի ու սուզանավերի տեղաշարժերին, գաղտնի անցնում էին թուրքական ափը և թարմ տեղեկություններ հավաքում հակառակորդի մասին, կատարում դիվերսիոն գործողություններ թշնամու թիկունքում: Օգոստոսին կղզուն մոտեցավ բրիտանական ռազմանավ: Տ. Թեքեյանը բրի-

տանացի ծովային սպաների հետ մասնակցեց դիվերսիոն գործողությանը: Նրանք ոչնչացրեցին մի քանի ժամ հեռավորության վրա գտնվող թուրքական նավթամբարը, որտեղ գերմանական սուզանավերն էին լիցքավորվում⁶:

Փաստորեն, մուսալեոցիների զգալի մասն արդեն զինվորական համապատասխան ուսուցում էր ստացել ֆրանսիացիների կողմից, մասնակցել էր Կիլիկիայի ափամերձ կղզիների պաշտպանությանը և դիվերսիոն գործողությունների:

Լեզեոնի կազմավորման համար բրիտանական իշխանությունները հատկացրին Կիպրոսի արևելյան հատվածը՝ Ֆամագուստայից 24 կմ հյուսիս գտնվող Մոնարկա բնակավայրը:

1916 թ. նոյեմբերի 25-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար՝ գեներալ, Պիեր Ռոքը, վարչապետ Արիստիդ Բրիանին տեղեկացրեց Արևելյան լեզեոնի կազմավորման ընթացքի մասին⁷: Նամակին կից ներկայացվեց Լ. Ռոմիտյի գեկուցագիրը, որով վերջինը պահանջում էր ապահովել մուսալեոցիների ընտանիքների անվտանգությունը, որպեսզի հարազատների մասին անընդհատ մտածելը չազդի հայ զինվորների բարոյահոգեբանական վիճակի վրա: Իսկ նրանց երեխաների կրթությունը կազմակերպելու գործում հույս ուներ ստանալ ֆրանսիացի միսիոներների աջակցությունը: Միաժամանակ, Պ. Ռոքը ճիշտ չէր համարում, որ մուսալեոցիների ընտանիքները տեղափոխվեն Կիպրոս:

Երկու վաշտ կազմավորելու համար նոյեմբերի 29-ին Մարսելից Պորտ Սայիդ ուղարկվեց անհրաժեշտ հրամանատարական կազմ, զինամթերք, հանդերձանք և անհրաժեշտ այլ պա-

⁶ Թեքեյան Շ.-Տ., Մուսա լեռան հայերի փրկությունը (հիշողության էջեր), Երևան, 2002, էջ 43-49:

⁷ Պեյլերյան Ա., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 378-381:

րագաներ⁸: Լ. Ռոմիոն նախատեսում էր մուսալեոցիներից կազմավորել 2 վաշտ, եզիպտահայերից ու ռազմագերի հայերից՝ 1 վաշտ, նս 1 վաշտ՝ Եզիպտոսում կամավորագրված լիբանանցիներից: Լեզեոնի քահանա նշանակվեց Մուսա լեռան ինքնապաշտպանության գործուն կազմակերպիչներից գեյթունցի Աբրահամ Տեր-Գալստյանը, որն ամրակազմ, եռանդուն մարդ էր՝ սիրված մուսալեոցիների կողմից: Նա ստացավ փոխլեյտենանտի աստիճան⁹: Ինչպես տեսնում ենք, առաջնահերթ նախատեսվում էր հայերից կազմավորել երեք վաշտ, որով կձևավորվեր մեկ գումարտակ:

Լ. Ռոմիոն կարողացավ սերտ համագործակցություն հաստատել բրիտանական իշխանությունների հետ, որն օգտակար եղավ լեզեոնի և Պորտ Սայիդի ճամբարին առնչվող բազմաթիվ հարցեր լուծելու համար: Նա բրիտանական ռազմական իշխանությունների ուշադրությունը հրավիրեց Պորտ Սայիդի ճամբարի կառավարման մեջ թերացումների, հայերի նկատմամբ ոչ բարեհաճ վերաբերմունք ցույց տված բրիտանացի պաշտոնյաների վրա: Վերջինները գլխավորապես Սիրիայի հրեաներ էին¹⁰:

Նոյեմբերի 30-ին, ժամը 16-ին Ժերպիանիոնի գլխավորությամբ լեզեոնի առաջին ստորաբաժանումը՝ 54 մուսալեոցիներ, «Մարոկկո» նավով մեկնեցին Կիպրոս: Նրանք բժշկական քննություն էին անցել բժիշկ Արշարունու մոտ: Այս խմբում ընդգրկված էին որմնադիրներ, ատաղձագործներ, հյուսներ, քանի որ նման արհեստավորներ էին անհրաժեշտ ճամբարի հիմնադրման համար: Նրանց անհրաժեշտ համազգեստների մի մասը՝ կարճ շալվարներ, պաճիճներ, կոշիկներ հատկացվեցին

⁸ Պեյլերյան Ա., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 378-379:

⁹ Նույն տեղում, էջ 411-412:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 412:

բրիտանական պահեստներից, իսկ կանաչ-շագանակագույն կտորից պատմուճաններ, և ամառային գլխարկներ ստացան ֆրանսիական հյուպատոսի նախաձեռնությամբ գործող «Զինվորի կտորեղեն», ֆրանսիական բարեգործական ընկերության կողմից: Մեկ ամսվա համար անհրաժեշտ սնունդ, գույք և գործիքներ տրամադրեցին Պորտ Սայիդի և Իսմայիլիայի բրիտանական ապրանքային պահեստները¹¹:

Դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 9-ին, «Մարոկկո» նավը փոթորկի պատճառով դժվարությամբ մոտեցավ Մոնարկայի կառավարություն: Կարողացան ափ դուրս բերել միայն անձնակազմը և գույքի մեծ մասը, իսկ մթերային ապրանքները որոշվեց բեռնաթափել Ֆամագուստայի նավահանգստում, որին նավերը կարող էին մոտենալ ցանկացած եղանակի: Հաշվի առնելով նման հանգամանքները՝ Լ. Ռոմիոն որոշեց ապահով ցամաքային կապ հաստատել Ֆամագուստայի և Մոնարկայի միջև: Դեկտեմբերի 5-ին նա Պորտ Սայիդից Կիպրոս ուղարկեց Իսմայելիեյի բրիտանական գլխավոր շտաբից ստացած մոտոցիկլետն ու հեծանիվը¹²:

Յուրաքանչյուր շաբաթ Պորտ Սայիդից մեկ նավ էր մեկնում Մոնարկա: Ճանապարհը տևում էր 30-40 ժամ: Անթալիայի ծոցի մոտ գտնվող Կաստելլորիգո կղզուց, ուր պարեկություն էին անում լեզեռնականները, դեպի Պորտ Սայիդ մեկնող նավը ամիսը 2 անգամ կանգ էր առնում Մոնարկայում: Այդպիսով, լեզեռնականների ճամբարը ամսեկան 6 անգամ հաղորդակցվում էր Պորտ Սայիդի հետ, ուր մնացել էին մուսալեոցիների ընտանիքները: Հեռագրական կապը պահպանվում էր 2 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Տրիկիոմոյի գրասենյակից, որը միացած

¹¹ Նույն տեղում, էջ 408:

¹² Նույն տեղում:

էր Ֆամագուստայի հեռագրագծին, իսկ նրա միջոցով՝ Պորտ Սայիդին¹³:

Մինչև գորանոցների կառուցումը կամավորների առաջին խումբը տեղավորվեց բրիտանացիների տրամադրած 6 կոնաձև վրաններում: Մոնարկայում գտնվող միակ կացարանը այգեպանի տնակ էր, որը Կիպրոսի անտառների վարչությունը տրամադրեց լեզեոնի հրամանատարական կազմին: Առաջին խումբը Կիպրոս ժամանելու պահին իր տրամադրության տակ ուներ միայն 3 հրացան, որը նրանց էր հատկացրել «Ժյուլ Ֆերրի» նավը: Դեկտեմբերի 3-ին Լ. Ռոմիոն Պորտ Սայիդից ուղարկեց 600 հրացան, որը ստացել էր «Սպահան» նավի ժամանումից հետո¹⁴:

Լ. Ռոմիոն հիացած էր հայ կամավորների կարգապահությունից ու վստահելիությունից: Չնայած միայն Ժերպիանիոնն էր գտնվում մուսալեոցիների առաջին խմբի մոտ, սակայն նա մեծ հեղինակություն էր վայելում և տիրում էր կատարյալ կարգապահություն: Լ. Ռոմիոն համոզված էր, որ իրեն անհրաժեշտ են Ժերպիանիոնի նման ջանասեր ու հաստատակամ սպաներ, իսկ կոպիտ և գրգռված պահվածքով սպաները չէին կարող հաջողության հասնել հայերի մոտ: Հայ զինվորներին ֆրանսերեն սովորեցնելու գործը հանձնարարվեց Վանի նախկին միսիոներ, զինվոր Նասսին, որը «Սպահան» նավով դեկտեմբերի 3-ին ժամանել էր Պորտ Սայիդ¹⁵:

Լ. Ռոմիոն, տեսնելով, որ մուսալեոցիները փայլուն հրաձիգներ են, որոշեց նրանցից կազմել գնդացրորդների ջոկատներ: Գնդապետ էդուարդ Բրեմոնը խոստացավ Սուեզից մեկ գնդացիր և ուսուցանող անձնակազմ ուղարկել: Լ. Ռոմիոն դիմեց գե-

¹³ Նույն տեղում, էջ 408-409:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 409:

¹⁵ Նույն տեղում:

ներալ Պ. Ռոջին, որպեսզի Սուեզի գնդացիների մի մասը տրամադրեն լեզեոնին¹⁶:

Լեզեոնի առաջին գումարտակը կազմավորվեց 1916 թ. դեկտեմբերին՝ 600 մուսալեոցիներից ու 300 եգիպտահայերից: 1917 թ. մարտին նրանց միացան 236 հայ ռազմագերիներ, որոնք Միջագետքից Հնդկաստան էին տարվել: Միացվեցին նաև Սինայում գերված մի քանի խումբ հայեր¹⁷:

Մուսալեոցիների զինվորագրումից հետո կարևոր էր նաև ուշադրության կենտրոնում պահել նրանց ընտանիքները: Հայ զինվորը չէր կարող բարոյահոգեբանական ու մարտական բարձր որակներ ցուցաբերել, եթե անընդհատ մտահոգված լիներ իր ընտանիքի վիճակով: Հետևաբար, ֆրանսիական իշխանությունները սկսեցին քննարկել Պորտ Սայիդի ճամբարի հոգածությունն իրենց ձեռքը վերցնելու հարցը: Դա պայմանավորված էր նաև ֆրանսիական մշակույթն ու ազդեցությունը հայերին ներարկելու, սեփական կրթությունն ու դաստիարակությունը նոր սերնդի վրա տարածելու ձգտումով: Ֆրանսիացի պաշտոնյաներն այդ հարցի հետ կապված ունեին նաև ֆինանսական որոշակի հաշվարկներ:

1917 թ. մայիսի 20-ին վարչապետ Ալեքսանդր Ռիբոյին ուղարկած զեկուցագրում, Կահիրեում Ֆրանսիայի դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը ներկայացրեց իր և Լ. Ռոմիոյի տեսակետները Պորտ Սայիդի հայկական ճամբարի վերաբերյալ: Նշում էր, որ մուսալեոցիները լեզեոնի ամենակարգապահ և մարտունակ տարրն են: Հետևաբար՝ իրենց խնդիրն է անուշադրության չմատնել նրանց ընտանիքները: Նա իր գոհունակությո-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 412:

¹⁷ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, 1946, էջ 191:

յունն էր հայտնում, որ, ի տարբերություն սիրիացիների, հայերի կամավորագրությունը Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Ամերիկայում հաջողությամբ էր ընթանում, որ բոլոր հայ առաջնորդները խրախուսում էին կամավորագրությունը, հանգանակություններ էին անում կամավորների ու նրանց ընտանիքների համար, հայկական բոլոր հոսանքները միասնաբար էին հանդես գալիս: Ճիշտ չէր համարում, որ հայ գաղթականների հոգածությունը մնար բրիտանացիների ձեռքում, մանավանդ որ պատերազմից հետո իրենք պարտավորված կլինեին փոխհատուցել այդ ծախսերը: Անհրաժեշտ էր համարում այդ գործը վերցնել իրենց ձեռքը, հայ երեխաներին ապահովել ֆրանսիացի ուսուցիչներով, հայերի մեջ ներարկել ֆրանսիական ոգի: Տղամարդկանց զինվորագրումից հետո ճամբարում մնացել էին մոտ 3.400 հոգի, որից մոտ 1.000-ը՝ երեխաներ: Ա. Դեֆրանսը և Լ. Ռոմիոն իրենց հիացմունքն էին հայտնում, որ հայերը կազմակերպել էին գերազանց գործող արհեստանոցներ, որոնցում ընդգրկված էին բոլոր չափահասները: Ճամբարի ծախսերը, եթե հոկտեմբերին օրական 1.000 ֆրանկ էր, ապա՝ տղամարդկանց հեռանալուց ու արհեստանոցների բացվելուց հետո զգալիորեն նվազել էին: Ա. Դեֆրանսը և Լ. Ռոմիոն խնդրում էին անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել հայ գաղթականներին հնարավորինս արագ ֆրանսիական խնամատարության տակ վերցնելու համար¹⁸:

1917 թ. հուլիսի 19-ին Ֆրանսիայի ԱԳՆ Ասիա-Օվկիանիայի վարչության կազմած զեկուցագրում հավանություն էր տրվում Ա. Դեֆրանսի առաջարկներին, նշվում էր, որ դրանք կարևորել էր նաև ռազմական նախարարությունը: Առաջարկվում էր տրամադրել անհրաժեշտ ֆինանսներ՝ բրիտանացիներ-

¹⁸ Պեյլեյյան Ա., նշվ. աշխ., հ. I, էջ 472-474:

րին փոխհատուցելու, և ճամբարի ծախսերն ամբողջությամբ ֆրանսիական վարչությանը հանձնելու համար¹⁹:

1918 թ. հունվարի 9-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանյոյին Պորտ Սալիդի ճամբարի վիճակի մասին զեկուցագիր ներկայացրեց գնդապետ Է. Բրեմոնը: Մուսալեոցիներին ամեն օր միանում էին նոր գաղթականներ, օրինակ՝ Պետրայից Ակսաբայի վրայով ժամանել էր 80 մարդ: Այդ պահին ճամբարում կենտրոնացած էին 4.000 գաղթականներ: Պորտ Սալիդի բրիտանական զորքերի հրամանատար գնդապետ Էլգուդը ճամբարի ամսական ծախսը հաշվարկում էր 30.000 ֆրանկ, որը Է. Բրեմոնի կարծիքով չափազանցված էր, քանի որ բնակչությունը ներգրավված էր տարբեր աշխատանքներում և հավանաբար ոչ միայն ծախսերը փակում էր, այլ՝ նույնիսկ շահույթ էր ապահովում: Ճամբարի հրամանատարը բրիտանացի լեյտենանտ էր: Հայկական կազմակերպություններն այնտեղ բացել էին անգլիացի ու ամերիկացի ուսուցիչներով դպրոցներ: Ճամբարով զբաղվում էին տարբեր անգլիախոս կրոնական կառույցներ: Է. Բրեմոնին մտահոգում էր, որ ամեն ինչ արվում էր անգլերենով, իսկ Ֆրանսիայի մասին չէին խոսում, ինչպես նաև Ֆրանսիան փոխհատուցելու էր ճամբարի ծախսերը մեծ Բրիտանիային, իսկ շահույթը կմնար վերջինին: «Պատերազմի ավարտին մենք գործ կունենանք, ուրեմն, անգլերեն լեզվով կրթված, մեզ արհամարհող մի բնակչության հետ, որը համոզված կլինի, որ միայն Անգլիան է զբաղվել իրենով, և այդուհանդերձ, ամեն ինչի համար մենք պետք է վճարենք»: Նա առաջարկում էր ճամբարի կառավարումը վերցնել իրենց վրա, և պարտավորվել բրիտանացիներին, պատերազմից հետո բրիտանացիներին փոխհատուցել բոլոր ծախսերը: Առաջարկում էր որևէ

¹⁹ Նույն տեղում, հ. II, Երևան, 2005, էջ 14-16:

ֆրանսիացի լեյտենանտի կամ կապիտանի նշանակել ճամբարի կառավարիչ՝ նրան դնելով Պորտ Սալիդի բազայի հրամանատարի ենթակայության տակ: Սպային պետք է օգնեին մի ֆրանսիացի ուսուցիչ և աշխարհիկ ուսուցչուհի: Բժշկական ծառայությունն ապահովելու էր Պորտ Սալիդի բազան: Նշում էր, որ որքան ուշացնեն լուծումը, այնքան «մենք մեր ծախսերով անգլիականացված և հատկապես ամերիկականացված հայեր կգտնենք: Մենք պետք է, այսպիսով, ավելին անենք, մեր փողերով՝ մեր դեմ ուղղված կամ նվազագույնը մեզ շրջանցած երերուն իրավիճակը վերականգնելու համար»²⁰:

Այսպիսով, ֆրանսիացի գործիչները մուսալեոցի մարտիկների, և նրանց ընտանիքների հետ կապված ամենատարբեր հաշվարկներ էին կատարում: Հայ լեռնականներն անմիջապես արձագանքեցին զինվորագրվելու առաջարկին, քանի որ դրանով հայրենիքն ազատագրելու և պապենական օջախները վերադառնալու հնարավորություն էին ստանում: Իսկ նրանց ընտանիքներն անտրտունջ դիմանում էին Պորտ Սալիդի ավազների վրա կառուցված վրանավանի դժվարություններին, և բրիտանացի կառավարիչների ապօրինություններին՝ հուսալով, որ շուտով կվերադառնան հայրենի եզերք:

Ինչպես տեսնում ենք, մուսալեոցիներն առաջինն էին, որ արձագանքեցին Արևելյան լեզեոնին կամավորագրվելու Ֆրանսիայի կոչին: Հետաքրքիր է նշել, որ գրեթե առանց բացառության բոլոր տղամարդիկ զինվորագրվելու ցանկություն հայտնեցին: Ֆրանսիական հրամանատարությունը չափազանց գոհ մնաց մուսալեոցի զինվորներից, քանի որ նրանք աչքի էին ընկնում կարգապահությամբ ու բարձր մարտունակությամբ: Ֆրանսիա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 125-126:

կան իշխանությունները ցանկանում էին նաև Պորտ Սայիդի ճամբարի կառավարումն իրենց ձեռքը վերցնել, որպեսզի հայ գաղթականների մոտ ամրապնդեին Ֆրանսիայի հեղինակությունն ու ազդեցությունը, հայերին հեռու պահեին այլ երկրների քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունից: Սակայն այդ հարցը մնաց չլուծված:

Հայ կամավորները կամավորագրվեցին Կիպրոսում կազմավորվող Արևելյան լեգեոնին, որպեսզի նպաստեին հայրենիքի ազատագրմանը: Հետագայում հայկական զորախումբը մեծ ներդրում ունեցավ Կիլիկիան ազատագրելու, ապա՝ տեղի հայերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում:

Փաստորեն, մուսալեոցիները, որոնք հերոսական ինքնապաշտպանության միջոցով փրկվել էին Մեծ եղեռնից, հանդիսացան Արևելյան կամ Հայկական լեգեոնի առաջամարտիկները: Նրանք հերթական անգամ ցույց տվեցին հայի քաջությունն ու բարձր մարտական որակները, բարձր պահեցին մեր ազգային հպարտության դրոշը:

SAMVEL POGHOSYAN

THE VOLUNTEERING OF MUSA DAGH ARMENIANS IN THE ARMENIAN LEGION

SUMMARY

The Armenians of Musa Dagh, who were saved from the genocide by their heroic self-defense, became the volunteers of the Armenian Legion. Since 1915, about 300 young people from Musa Dagh had received military training by the French sailors and

participated in patrol and reconnaissance operations. The French command was extremely pleased with the Musa Dagh soldiers, because they were really disciplined and had high efficiency. The French authorities wanted to take over the management of the camp in Port Said, in order to reinforce the reputation and influence of France over Armenian immigrants and to keep them away from political and cultural influence of another countries.

САМВЕЛ ПОГОСЯН

ВОЛОНТЕРСТВО МУСАДАГСКИХ АРМЯН В АРМЯНСКИЙ ЛЕГИОН

РЕЗЮМЕ

Армяне Муса-дага, спасшиеся от геноцида своей героической самообороной, стали добровольцами Армянского легиона. С 1915 года около 300 молодых людей из Муса-дага получили военную подготовку у французских моряков и приняли участие в патрульных и разведывательных операциях. Французское командование было крайне довольно солдатами Муса-Дага, тем, что они были дисциплинированными и имели хорошую военную подготовку. Французские власти желали взять управление лагерем в Порт-Саиде, чтобы укрепить репутацию и влияние Франции среди армянских беженцев, держать их подальше от политического и культурного влияния других стран.